

Аналіз історичного досвіду дозволяє зробити висновок, що результат соціально-політичних катаклізмів (війн, революцій, тощо) визначається боротьбою (взаємодією) носіїв різних соціальних ідеалів (проектів). Виникає особлива проблема вибору, яка торкається живих людей з їх ідеями, інтересами та переживаннями. Зіткнення цих ідеалів (проектів) визначає, яка модель соціальних відносин буде реалізована. Розглядаючи боротьбу суспільних ідеалів, необхідно враховувати, що має значення як якісне, так і кількісне співвідношення сил носіїв різних ідеалів. Тому кінцевий результат часто не співпадає ні з одним з ідеалів, оскільки вибір визначається не однією силою, а рівнодіючою усіх соціально-політичних сил. Саме активна участь, свідоме ставлення до політичних подій визначають характер результату суспільної трансформації. У зв'язку з цим актуальною стає проблема мотивів та ідеологічних засад політичної участі в українському суспільстві, що зазнає глибоких політичних змін.

Фундаментальні засади дослідження політичної участі закладені у роботах Г. Алмонда, Б. Барбера, С. Верби, Р. Даля, Л. Ле Дюка, М. Каазе, М. Конвейя, Дж. Кіма, С. Ліпсета, Л. Мілбрайта, Р. Мілса, Н. Найя, Г. Перрі, Д. Ціммермана та ін. Після здобуття незалежності в Україні розробляється концепція політичної участі в контексті українських реалій. Феномен політичної участі став об'єктом наукових досліджень І. Алексеєнко, В. Бортнікова, Н. Дембіцької, І. Доцяка, Е. Ключенка, О. Куценко, Н. Ротар, Л. Угрін, О. Чемшита та ін.

Предметом спеціального наукового аналізу визначена проблематика виступає у наукових працях соціологів: І. Бекешкіної, Є. Головахи, Є. Ключенка, О. Куценко, Н. Паніної, О. Стегнія, а також політологів: В. Бортнікова, В. Бурдяк, Г. Зеленько, А. Колодій, М. Обушного, О. Резніка, А. Романенка, Н. Ротар, В. Цвиха, К. Черкашин, Ю. Шведи та ін.

У працях науковців визначено сутність, типологію та функціональні складові політичної участі. Ретельно проаналізовані мотиваційні механізми залучення громадян до політичної

діяльності, вплив політико-культурних чинників на її формування. Водночас специфіка політичної участі громадян України, її протестні складові та ідеологічні засади масової політичної мобілізації потребують додаткового дослідження.

Специфіка демократичного режиму політичної влади полягає в тому, що він не може бути створений тільки зусиллями політичної еліти, так би мовити, «згори». Лише участь усього суспільства, розгортання процесів самоорганізації громадян може привести до успішності демократичних реформ. Дуже яскраво ця думка висловлена в роботі Р. Д. Патнема «Працююча демократія» – дослідження регіонального врядування в Італії». Значну ефективність регіонального врядування Північної Італії автор пов'язує саме з громадянською активністю, якій сприяють багаточисельні громадські об'єднання. Узагальнюючи наведений емпіричний матеріал, Р. Д. Патнем робить висновок: «Соціальний капітал, втілений у горизонтальних мережах громадянської активності, поліпшує функціонування держави та економіки і створює своєрідну залежність – “міцне суспільство – міцна економіка; міцне суспільство – міцна держава”» [1, с.173, 176]. Тому проблема формування конструктивної політичної участі, створення реальних механізмів залучення громадян до прийняття та реалізації політичних рішень є надважливою для українського суспільства, що намагається здійснити масштабні демократичні перетворення. Як відомо, Р. Даль, аналізуючи значення політичної участі для демократизації політичної системи, зазначав, що зміст її нерозривно пов'язаний з сутністю таких класичних ліберальних цінностей, як політичний плюралізм, право відстоювати власну позицію, незалежно від думки владних інстанцій, право на об'єднання у політичні організації, доступ до інформації щодо прийняття та реалізації політичних рішень, рівні конкурентні вибори, тощо [2, с. 20-21]. Процеси демократизації потребують створення нових форм політичної участі, спільної роботи держави та громадян над виконанням складних завдань суспільного реформування.

Тенденції розвитку політичної участі в Україні є достатньо суперечливими і демонструють хвилову динаміку. Так, після активних подій «помаранчевої революції» політичний розвиток України після 2005 року характеризувався негативними тенденціями участі громадян у політичному житті країни. Зокрема, кількість учасників у громадсько-політичних заходах зменшилась удвічі (з 35,3 у 2006 р. до 17,6% у 2011 р.) [3, с. 219]. Кількість членів громадсько-політичних організацій та рухів скоротилася майже на 4% і стала найнижчою за всі роки незалежності. Офіційний чисельний склад політичних партій скоротився втричі (з 4,6% у 2006 р. до 1,4% у 2011р.) [4, с. 22]. Як наголошує Г. Зеленько, існує значна розбіжність між даними політичних партій щодо їх членства та свідченнями громадян про належність до певної партійної організації (Партія Регіонів, ВО «Батьківщина», Політична партія «Удар», ВО «Свобода», Комуністична партія України називали цифри від кількох сот до мільйона членів). У цілому, за 2006-2011 роки показник партійної ідентифікації населення знизився на 14% [5, с.39]. Таким чином, очевидно, що партії не прагнуть реальної політичної соціалізації громадян та не зацікавлені у створенні ефективної системи політичної участі. Їх справжня мета — штучне створення масовості для мобілізації голосів під час виборів та залучення додаткових інвестицій.

Тут треба зауважити, що показники формального партійного членства є невисокими і в інших країнах. У цьому відношенні українські дані корелюють із середньоєвропейськими, але рівень участі українців у діяльності громадських організацій був достатньо низьким [6, с.84]. Як показали результати «Європейського соціального дослідження», в Україні у 2009 році практика суспільної діяльності та громадської співпраці була незначною. На питання «Чи доводилося Вам упродовж останніх 12 місяців працювати в інших організаціях або об'єднаннях, окрім політичних партій або рухів?» тільки 2,9% українців відповіли позитивно. Таким чином, серед європейських країн Україна займала одне з останніх місць, лише трохи обійшовши Туреччину, Словенію і Болгарію. Натомість у Фінляндії показник участі в роботі громадських організацій та об'єднань становить 34,1%, у Норвегії — 27,9%, у Швеції — 26,9%. Цей показник становить більше 20% також у Німеччині, Нідерландах, Данії, Бельгії [7]. У цілому українцям притаманний низький рівень інституціоналізованої політичної участі,

що пов'язане з недовірою до діяльності політичних партій, органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій. Вони вочевидь не справляються з роллю професійних виразників та захисників реальних інтересів громадян, а ідеологія та цілі діяльності є незрозумілими та чужорідними для більшості людей.

Ознаки застою, політичної апатії спостерігалися не лише в офіційній сфері, а також і у міжособистісних відносинах. Під час дослідження кінця 2010-початку 2011 років майже 80% українців заявляли про недовіру до оточуючих та висловлювали застереження щодо спілкування з іншими людьми [8, с. 268]. Така громадянська недовіра, безумовно, шкодить розвитку самоорганізації населення, унеможлиблює солідарність та взаємопідтримку. На розвиток процесів політичної участі негативно впливає також низький рівень відповідальності громадян за перебіг актуальних подій. Так, тільки четверта частина населення зазначила, що відчуває відповідальність щодо стану справ у державі [9].

Експерти, які аналізували проблеми, що гальмують розвиток політичної участі громадян в Україні, визначали, передусім, недосконалість правової бази політичної участі, невиконання посадовими особами власних обов'язків щодо забезпечення реальної участі громадян у прийнятті рішень; формалізацію діалогу із громадськістю, функціональну неефективність правового та адміністративного середовища розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні [10].

Джерелами суспільно-політичної пасивності громадян України виступають також відчуження та патерналістські налаштування у системі цінностей. Переважна більшість українців досі покладає сподівання щодо свого соціального захисту на державу. Більше половини українців (57,1%) вважають, що держава має підтримувати соціальну справедливість у суспільстві, забезпечуючи матеріальний добробут громадян та не допускаючи великої різниці у доходах; третина (39,3%) – що соціальна справедливість має забезпечуватись шляхом створення рівних умов для діяльності громадян, гарантованих дотриманням законів [11].

Накопичення згаданих негативних тенденцій привело до різкого падіння ефективності інституціональних механізмів політичної участі та підсилення неформальних, протестних форм боротьби за свої права. Саме відсутність можливостей захистити свої інтереси у межах існуючого політико-правового поля, колосальне відчуження влади вивели людей на вулиці і докорінно змінили ситуацію у країні. Як визначають фахівці Інституту соціології, за останні три роки сприйняття політичної ситуації українцями як напруженої, критичної, вибухонебезпечної значно зросло – з 72,2% у 2010 р. до 77,2% у 2013 р. Причому негативна динаміка стрімко зростала – у 2013 р. як «критичну, вибухонебезпечну» ситуацію оцінили 19,3% респондентів, тоді як у 2010 р. таких було лише 11,1%. Це найвищий показник кризової політичної ситуації в Україні з 2000 р. [12, с. 12]. Вже у 2013 р. істотно радикалізувалися форми протесту і збільшилася кількість людей, готових взяти в них участь. Про це свідчать як результати соціологічних досліджень, так і масові події на кшталт заворушень у Врадіївці. Посилення протестної поведінки пояснюється тим, що громадяни не бачать ефективних каналів впливу на владу, а 76,5% опитаних вважають, що не мають жодної можливості контролювати діяльність владних структур [12, с. 455]. Таким чином, події на Майдані Незалежності логічно випливали з внутрішньої ситуації в країні, коли недовіра до влади переросла у повне несприйняття та заперечення. Як пам'ятаємо, ще Н. Макиавеллі попереджав володарів проти переростання природного остраху перед владою у ненависть, саме тоді народ стає некерованим і здатен зруйнувати будь-які бар'єри на своєму шляху.

Опитування показали, що кожен п'ятий українець брав участь у подіях на Майдані. Серед регіонів найбільше учасників Майдану – жителі центрального та західного регіонів України: 9% були в Києві, кожен четвертий – на місцевому Майдані, третина збирали допомогу. Найменше участь у Євромайдані взяли жителі Донбасу і півдня України – всього 3% [13].

Безумовно, визначення ролі політичних протестів та їх впливу на розвиток суспільства є багатовимірною проблемою. Зокрема, виникає питання про співвідношення протестної та неконвенційної політичної участі. Продуктивними у даному контексті видаються висновки польського політолога Т. Жиро, який наголошує, що політичний протест громадян

як оформлений акт боротьби з політичною владою може бути реалізований у вигляді скоординованих колективних акцій проти політичних лідерів чи політичної системи. Такі заходи можуть набувати двох форм: протесту, якщо виступи опозиції мають на меті змінити структуру правління, виступають за радикальну реорганізацію політичної системи чи вимагають визнати свою суб'єктність у політичному процесі; або тиску – в разі, якщо опозиційна група, що ініціювала протестні виступи, розуміється політичним керівництвом країни як легітимізований член політичної системи [14, с. 122]. Конструктивний зміст такого тлумачення суті політичного протесту полягає у можливості створення інституціонального підґрунтя для конвертації стихійної енергії протестних мас у активну роботу над здійсненням модернізації суспільства та проведенням демократичних реформ.

Як наголошує Ю.Шведа, справжня революція відбулася у суспільній свідомості українців. Такий потужний та масовий спалах громадянської непокори став явищем «несподіваним та неочікуваним» [15, с.7]. Глибина та потужність масових виступів на Майдані зимою 2013-2014 рр. визначалася, передусім, ціннісним зламом, втратою будь-яких правових можливостей захисту громадянських прав та свобод. Українці почали відчувати небезпеку існування у власній країні, яка формувалася під впливом системних загроз з боку влади. В соціально-економічній сфері такі загрози мали вигляд корупційного тиску з боку органів держави, унеможливлення будь яких форм автономності громадян та самостійної організації соціального простору. Водночас сходили нанівець формально декларовані державою послуги із соціального та медичного забезпечення, освіти чи охорони правопорядку. Сукупність цих процесів привела до руйнації стабільного способу життя представників середнього класу та виштовхнула за межі цивілізованого існування значну кількість менш забезпечених громадян.

Особливий вплив на ставлення громадян до влади як джерела загроз мали також негативні тенденції у розвитку системи правового захисту. Правоохоронні органи фактично діяли за гаслом: «Для своїх — право, для ворогів — закон!». Вони використовувалися як ефективний засіб боротьби з опонентами, вибивання корупційних платежів та формальної легітимації шахрайської діяльності владної еліти. Що ж до пересічних громадян, то вони були абсолютно позбавлені правового захисту і зустрічали у відповідних органах лише знущання, зневагу та хабарництво.

Загрозливою для більшості громадян України виглядала і гуманітарна політика правлячого режиму. За умов відсутності помітного прогресу в економічній та соціальній сферах влада намагалася мобілізувати підтримку, виконуючи передвиборчі обіцянки у мовній та історико-культурній галузях. Н.Паламарчук слушно наголошує, що «такі дії влади, як фактичне повернення до радянського погляду на події Другої світової війни та її схильність використовувати ярлик «фашистів» проти власних політичних опонентів, здійснювана за її потурання кампанія Комуністичної партії України з реабілітації Й. Сталіна, – усе це створювало враження у багатьох громадян, що відбувається повернення не лише ідеології, а й репресивних практик тоталітарних часів» [16].

Соціологічні дослідження демонструють наступну ієрархію мотивів масового протесту в Україні: на першому місці – жорстокі репресії влади проти учасників протестів (61%), на другому місці – такий загальний мотив, як «прагнення змінити життя в Україні» (51%, було – 36%). Абсолютна більшість громадян серед причин виходу на Майдан назвали ті чи інші претензії до політиків: відставка Віктора Януковича і проведення дострокових президентських виборів (85%, зростання на 20%, порівняно з початком акцій протесту) та звільнення заарештованих учасників Майдану, припинення репресій (82%) [17]. Таким чином, можна констатувати, що головною вимогою українського суспільства є якісне демократичне реформування країни, а тотальна недовіра до формальних суб'єктів політики надала цим вимогам неконвенційного протестного характеру.

Актуальні політичні події свідчать про те, що на наших очах формується нова ідеологія політичної участі — ідеологія та культура національного спротиву, що ґрунтується на усвідомленні своєї причетності до розвитку країни та відповідальності за власне життя і життя народу. Звичайно, ця ідеологія ще дуже неоднорідна, революційна руйнація пробудила до життя різноманітні суперечливі процеси, що можуть привести до непередбачуваних наслідків.

Для того, щоб ідеологія спротиву поступово набувала неконфліктних, конвенційних форм необхідно активно використовувати розбурхану енергію народу для реальних змін у суспільстві. Цікаво, що, попри усі розбіжності виборчих кампаній 2012 та 2014 років, є одне спільне гасло, яке активно використовувалося майже усіма політичними силами. Це гасло — реформи. Дані соціологічних досліджень свідчать, що пріоритетними серед реформ 50% громадян називають антикорупційне законодавство, 24% — створення безпеки, 24% — соціальний захист, 22% — розвиток виробництва, 21% — вдосконалення публічного управління, 19% — охорону здоров'я, 17% — забезпечення прав громадян, 14% — проведення люстрації, 13% — децентралізацію та ін. [8, с. 119].

Тут важливо нагадати твердження С. Хантінгтона, що необхідною умовою успішності реформ у країнах, які трансформуються, є відповідність активності населення та інституціоналізації. С. Хантінгтон у праці «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» зазначав, що найважливішим з того, що відрізняє одну країну від іншої в політичному відношенні, є не форма правління, а наявність політичного порядку. Якщо в країні активність населення зростає швидше ніж інституціональні механізми її реалізації, суспільству загрожують нестабільність, конфронтація та розвиток анархічних тенденцій. Якщо ж, навпаки, інституціоналізація випереджає розвиток політичної участі населення, тоді можуть сформуватися надмірна бюрократизація та олігархізація суспільства. Тому саме баланс інституціоналізації та політичної участі вчений розглядає як нагальну умову успіху демократичних модернізаційних реформ. Досягнення політичного порядку на основі повернення довіри до органів державної влади, налагодження співпраці влади та громадянського суспільства в царині вирішення масштабних завдань демократизації виступають сьогодні серед найбільш актуальних завдань, які мають бути вирішені задля подальшого розвитку країни. Як стверджує Ю. Габермас: «Ідея самоорганізації, що відтворюється через громадську комунікативність вільно об'єднаних членів суспільства, вимагає подолати “відокремлення” держави та суспільства» [18, с.18].

Саме інституціоналізація наразі в Україні відстає. Одна з ознак цього — проведення виборів 2012 р. за старим виборчим законом, збереження політичними гравцями правил виборів, у яких саме вони формують корпус майбутніх парламентарів. Усі найбільш потужні політичні сили декларували свою прихильність до виборів на основі преференційного голосування у пропорційній системі. Але за півроку ніхто не ініціював публічного діалогу з цього питання і не організував відповідних заходів. Політичні гравці, не маючи наміру досягати консолідованої позиції, просто заговорили проблему, змагаючись у представленні найрізноманітніших варіантів голосування. Крім того, внаслідок збереження «закритих списків» громадяни позбавлялися можливості голосувати за осіб, яким вони делегують своє право на управління. Зважаючи на те, що більшість партій не інституціалізована, кадровий склад у них сформовано не самими партіями, а ініціаторами використання партій, списки партій є наборами представників політичних гравців.

Іншою яскравою ознакою відставання інституціоналізації від зростання активності громадян є нездатність політичних партій здійснювати свої головні функції — артикуляцію та агрегацію реальних інтересів українців та захист їх за допомогою ресурсів влади. Абсолютна більшість партій належать до прагматичного табору, використовуючи ідеологічні гасла з розрахунку на політичну кон'юнктуру. Судячи з аналізу передвиборчих програм, партії не встигають за змінами, які вже настали, і тим паче — не усвідомлюють та не формулюють перспективні стратегії діяльності. Їхні функції звузилися до виконання функцій «машин для голосування», чого абсолютно недостатньо, особливо у період глибокої системної кризи суспільства та зовнішньої військової агресії. Цілком очевидно, партійна політика, умови функціонування потребують змін, які стимулюватимуть партії до інституціоналізації, відкритості та ідентифікації. У протилежному випадку буде неможливою політична відповідальність і відповідальна державна політика.

Партії для виконання своїх природних функцій повинні артикулювати та агрегувати вимоги, що народжуються суспільством. Поки що багатьом громадянам складно визначитися

зі своєю підтримкою саме через те, що люди не можуть ідентифікувати партії за жодним критерієм (ідеологічним, організаційним), крім лідерського, а оцінка діяльності та побудова очікувань залежать переважно від причетності до влади. Можна виділити щонайменше дві умови підвищення рівня ідентифікації та відповідальності партій – це перехід до пропорційної системи з преференційним голосуванням і відмова від мажоритарних кандидатів. Це повинно пришвидшити формування програмних, а не суто лідерських партій. Також важливим є скорочення підстав для корупції, прийняття чітких правил прозорості політичного фінансування, яке має стимулювати можливості партій залучати кошти на розвиток і діяльність, зміцнювати умови для конкуренції з партіями-проектами.

Таким чином, у переважній більшості вимоги, висловлені на Майдані та підтримані громадянами, були свідченням того, що державні інституції не виконують своїх функцій. Виникнення політичного протесту як форми неконвенційної участі свідчить про неефективність офіційних норм та засобів захисту інтересів і впливу на владу. Відповідно до тих пір, поки будуть відсутні дієві інституціональні канали вираження інтересів громадян, протест, як форма їх вираження буде активно задіяним у суспільстві.

Сьогодні уперше за часи незалежності Україна стала на справжній шлях євроінтеграції. Однак, для досягнення успіху їй потрібні справжні реформи. Потрібне швидке й ефективне їх запровадження. Треба, зокрема, зміцнити верховенство права, викоринити корупцію, обмежити бюрократизацію суспільства та забезпечити сприятливий клімат для розвитку підприємництва та створення робочих місць. Проведення реформ та відновлення стабільного політичного розвитку неможливе без відновлення довіри до влади, системи політичного управління країною. Особливу роль у забезпеченні легітимності мають відігравати конструктивні взаємини між парламентом і виконавчою владою. Ефективна робота державного сектору повинна переконати українців у його корисності, здатності захищати інтереси громадян та надавати їм можливості доступу до основних ресурсів, від яких залежить їх існування.

Важливим завданням продуктивного реформування є функціональна співпраця держави та громадянського суспільства на ґрунті конвертації енергії протесту у конструктивну державотворчу діяльність. З метою максимального зміцнення довіри до урядових структур громадянське суспільство потрібно наділити повноваженнями повноправного партнера для участі в управлінні. В основі нової системи політичного управління повинна міститися концептуальна теза про об'єктивний функціональний зв'язок держави та громадянського суспільства та їх рівну відповідальність за вирішення соціально-політичних проблем. Тільки діючи як органічні елементи єдиної соціальної системи, держава та громадянське суспільство можуть створити умови для успішного саморозвитку та життєздатності соціуму перед складними викликами сучасності.

1. *Putnam R. D. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* / Putnam R. D. – Princeton University Press, 1993. – 452 p.
2. *Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція* / Р. А. Даль ; [пер. з англ. О. Д. Білогорського]. – Харків : Каравелла, 2002. – 216 с.
3. *Резнік О. Динаміка громадсько-політичних практик і протестних настроїв в Україні* / О. Резнік // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т. 1. – 576 с.
4. *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т.* / [за ред. С. І. Головахи, М. О. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т. 2: Таблиці і графіки. – 480 с.
5. *Зеленько Г. І. Політичний протест зими 2013–2014 рр. в Україні: зміст, форми, наслідки* / Г. І. Зеленько // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. А. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 2 (70). – С. 34–55.
6. *Резнік О. Політичні стилі життя за умов суспільних перетворень* / О. Резнік // Стилi життя: панорама змін. – К. : ІС НАНУ, 2008. – 576 с.
7. *Єрмолаєв А. «Вишневий сад» українського традиціоналізму* / А. Єрмолаєв // «Дзеркало тижня. Україна». – 2011. – № 21. – С. 1, 11.
8. *Соболева Н. На шляху надій і розчарувань: сподівання та страхи сучасних українців* / Н. Соболева // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т. 1. – 576 с.
9. *Степаненко В. Політична культура і суспільна відповідальність* [Електронний ресурс] / В. Степаненко // Результати щорічного соціологічного моніторингу «Українське суспільство – 2010» Інституту соціології НАН України, 2010. – Режим доступу : <http://i-soc.com.ua/institute/pdp.php>.
10. *Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : Аналітична доповідь* [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень. – 2012. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/795/>.
11. *Український характер* (Характерные социально-психологические особенности населения Украины) : Аналітичний доповідь [Електронний ресурс] // Сайт Центра соціальних досліджень «Софія». – 2011. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/_files/20110616.pdf.
12. *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін : Соціологічний моніторинг* / [за ред. В. Ворони та М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 508.
13. *Соцопрос: более половины украинцев благодарны Майдану* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://joinfo.ua/sociaty/1054000_Sotsopros-polovini-ukraintsev-blagodarni-Maydanu.html.
14. *Жиро Т. Политология* / Т. Жиро. – Харків : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2006. – 426 с.
15. *Шведа Ю. «Революція гідності» в контексті теорії соціальних революцій* / Ю. Шведа // Агора. Революція відбулася: що далі? – К. : Стілуc, 2014. – Вип. 13. – С. 5–15.
16. *Паламарчук Н. О. Суперечності між безпекою владного режиму та безпекою особи в Україні як рушійна сила внутрішньополітичного конфлікту (листопад 2013 – лютий 2014 рр.)* / Н. О. Паламарчук // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 2 (31). – С. 5–10.
17. *Бекешкіна І. Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося?* [Електронний ресурс] / І. Бекешкіна. – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/events/vid-ma-zminilosj.htm>.
18. *Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство* / Ю. Габермас. – Львів : Вид-во «Літопис», 2000. – 319 с.